

УДК 28 : 94.477

Ю. В. Хитровська,
доктор історичних наук, доцент кафедри історії Національного технічно-
го університету України "Київський політехнічний інститут"

ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКІ ВЗАЄМИНИ У "ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ КРАЇ" НАПРИКІНЦІ XVIII – XIX СТ.

Спираючись на архівні документи, наукову літературу та матеріали періодичної преси, автор статті досліджує проблему православно-католицьких взаємин у "Південно-Західному краї" наприкінці XVIII–XIX ст.

Ключові слова: православна церква, російський уряд, Правобережна Україна, католицьке духовенство, греко-католики.

Православно-католические отношения в "Юго-Западном крае" в конце XVIII–XIX в.

Используя архивные документы, научную литературу и материалы периодической прессы, автор данной статьи исследует проблему православно-католических отношений в "Юго-Западном крае" в конце XVIII–XIX в.

Ключевые слова: православная церковь, российское правительство, Правобережная Украина, католическое духовенство, греко-католики.

The Orthodox-Catholic relations on the Right-bank Ukraine in the end of the 18th –19th century

Basing on the archives documents, scientific literature and materials of the periodic press, author of this article investigates the problem of the Orthodox-Catholic relations on the Right-bank Ukraine in the end of the 18th –19th century.

Keywords: Orthodox Church, Russian government, Right-bank Ukraine, catholic clergy, Greco-catholic.

Українські землі, географічно розташовані між католицьким Заходом і православним Сходом, протягом віків відчували особливе напруження у міжконфесійних відносинах і фактично стали ареною непримиренної боротьби між православною та католицькою церковно-релігійною ідеологією. Особливо це стосувалося Правобережної України. Якщо Російська імперія, церковна організація якої до-

мінувала у "Південно-Західному краї" після входження до її складу цього регіону наприкінці XVIII ст., послідовно реалізовувала ідею уособлення оплоту православ'я, то латинський Захід продовжував розглядати його як потенційну сферу власних церковно-політичних інтересів і впливів.

Метою даної статті є неупереджений аналіз проблеми православно-католицьких стосунків на території Правобережної України наприкінці XVIII–XIX ст. Для її дослідження автором опрацьовано й залучено архівні документи, матеріали періодичної преси та ґрунтовні наукові розвідки, зокрема, монографії М. Кояловича, М. Костомарова, І. Бартошевича, В. Смоля, С. Жилюка а також колективну працю О. Крижанівського та С. Плохія.

Під владою Речі Посполитої, до знищення цієї держави наприкінці XVIII ст., у Правобережжі панівним було польське населення, репрезентоване польською шляхтою та римо-католицьким духовенством. Міжконфесійна ситуація зазначеного періоду в Польщі була достатньо складною. Криваві події 1768 р. (Коліївщина), розгром російськими військами конфедератів, перший поділ Речі Посполитої 1772 р., зумовили новий наступ католицизму в Правобережній Україні. Антиуніатські заходи царського уряду на білоруських землях, що увійшли до складу Російської імперії, декларована самодержавством відмова від втручання у польські церковні справи, яка мала суто тактичний характер, штовхали правобережну шляхту і католицький клір до рішучіших дій щодо покатоличення і спольщення українського населення "Південно-Західного краю", особливо Київщини й Брацлавщини. Лише 1776 р. у Правобережжі було обернено в унію більше ніж 800 православних парафій, з 19 католицьких монастирів, які існували наприкінці XVIII ст. на Київщині, 13 з'явилося там уже у другій половині XVIII ст. За даними канцелярії греко-католицького митрополита, у 1788 р. на Брацлавщині та Київщині, де до середини 70-х років XVIII ст. наступ католицизму значною мірою стримувався сусідством цих земель із Запорозькою Січчю, уже нараховувалося понад 2 тис. римо-католицьких та уніатських храмів і монастирів [20, с. 120].

Місцеві польські поміщики, не відмовившись від силових методів навернення селян і православних священників в унію, почали для цього застосовувати гнучкішу тактику: вони позбавляли православних священнослужителів певних пільг, якими ті традиційно користувалися (можливість безкоштовно молоти своє збіжжя, купувати горілку в будь-якій корчмі, не платити пану за випас своєї худоби тощо), обкладали їх грошовим побором (харитативою), збільшували феодаль-

ні повинності (передусім це стосувалося православних селян), тобто вдавалися до бруталного економічного тиску на православне населення [22, с. 41]. 1782 р. шляхта Київщини взагалі зажадала, щоб сейм вилучив православну церкву в Речі Посполитій з-під духовної влади Переяславського єпископа, санкціонував арешт відступників від унії, розпорядився притягнути до судової відповідальності тих дідичів, які допустили у своїх маєтках повернення у лоно православ'я раніше поуніачених селян і передати греко-католикам решту православних храмів [19, с. 243–244]. Все це вкрай загостило і без того складну міжконфесійну ситуацію в Правобережжі.

До того ж, мали місце фізичні й моральні знущання польських поміщиків і католицького й уніатського духовенства над православними священнослужителями. Траплялося, що їх запрягали у плуги, били киями, сікли терновими різками, насипали їм у чоботи гаряче вугілля, забирали майно [18, с. 125]. Прикладом наруги католицького і греко-католицького духовенства над православним священником може слугувати справа уманського протоієрея Кирила Зелницького, якого забили до смерті уніатські священники, серед яких був і декан Микола Гаєвський [21, с. 335]. Особливою жорстокістю відзначалася поведінка офіціала греко-католицького митрополита Мокрицького, який насильницьки навертав в унію тих священнослужителів, котрі виявили бажання повернутися у лоно православної церкви. Незважаючи на переслідування, деякі з греко-католицьких служителів культу все ж переходили у православ'я. Так, уніатський священник с. Рибниці Рашківської протопопії Михайло Перетятків перейшов з унії у православ'я, пояснюючи свій вчинок тим, що православна віра – це віра його пращурів, а в уніатстві він перебував, тому що боявся помсти поляків [16, с. 134–135].

У 70–80 роках XVIII ст. польській шляхті й католицькому духовенству не вдалося ліквідувати православну церкву в Правобережжі. Українське селянство, для якого православ'я слугувало тоді прапором у боротьбі за соціальне й національне визволення, чинило стійкий опір експансії католицизму. Його дії активно підтримала православна Росія. Все це змушувало окремих дідичів Придніпров'я толерантно ставитися до православної церкви і навіть повертати православним їхні культові споруди.

Відчутних змін релігійна ситуація в Правобережній Україні зазнала лише з середини 90-х років XVIII ст. після входження його до складу Російської імперії. З цього часу православ'я стає панівним віросповіданням у “Південно-Західному краї”, католицизм же, навпаки,

втрачає свою домінуючу роль, зокрема, шляхом знищення самодержавством греко-католицької церкви, яке російський уряд реалізував у два етапи.

Варто зауважити, що включення православної церкви до структури державної системи Російської імперії в статусі відомства православного віросповідання, з одного боку, ставило цю конфесію в елітарні умови існування в цій державі, з іншого ж – унеможливило проведення нею самостійного курсу, навіть у тій частині, яка стосувалася вирішення внутрішньоцерковних проблем. Погодившись на статус „панівної і первенствующої”, православна конфесія фактично погоджувалася і на ті засоби, якими цей статус утверджуватиметься, тобто на обмеження, а часто і приниження прав і свобод інших віросповідань.

Російська православна церква розглядала півтора мільйона уніатських віруючих у західному та південно-західному регіонах імперії як потенційних православних. Обернути їх у панівне віросповідання до певного часу самодержавному режиму заважали постійні зміни на російському престолі, війни Наполеона в Європі, Вітчизняна війна 1812 р., поширення західного вільнодумства в імперії та повстання декабристів 1825 р.

На відміну від майже добровільного руху українських греко-католиків до возз'єднання із православною конфесією наприкінці XVIII ст., руху, що масово виник у суспільних низах і реалізувався часто навіть всупереч волі російських властей, процеси в першій половині XIX ст. від самого початку і до кінця були ініційовані самодержавною верхівкою в її політичних інтересах і на всіх стадіях контролювалися, коригувалися царатом і Священним Синодом. Хоча варто зауважити, що наприкінці XVIII ст. траплялися випадки, особливо на Волині, категоричного неприйняття православ'я уніатськими священниками, які "немов розбійники", вдиралися у православні храми, забирали там потири, диски, антими́си та інше церковне начиння, здирали з ікон золоті і срібні ризи, і "втративши будь-яке почуття страху перед Богом" називали православну віру "жидівською". Ксьондзи, зрозуміло, із неприхованою зневагою ставилися до обрядів православної церкви, називаючи їх "схизматською посвятою" [3, с. 187–188].

Вкрай загострили православно-уніатські та православно-католицькі стосунки в Правобережній Україні польські національно-визвольні повстання 1830–1831 та 1863–1864 рр.

Після ліквідації російським урядом греко-католицької церкви (1839 р.) у Правобережжі відбулися кардинальні зміни в конфесійній

конфігурації цього регіону. Фактично, тут залишилося лише дві офіційні християнські конфесії: православна й католицька, однак католицьке духовенство було у 20 разів менш чисельним, ніж православне: 11049 православних священників опікувалося 3700000 віруючими, що дає співвідношення 1/333, а на 603 пробоща припадало 980000 мирян (570 тис. українських селян і 410 тис. поляків), тобто у співвідношенні 1/1641. Діяльність католицьких пастирів, за таких умов, не могла бути ефективною, тим паче, що значно зменшилася і кількість католицьких культових споруд. За даними, наведеними у звіті Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова імператору за 1839 р., у Київській губернії функціонувало православних церков 1385, костьолів – 59; у Подільській – православних церков 1556, костьолів – 111, у Волинській – відповідно 1230 та 257. Отже, всього в Правобережжі налічувалося 4171 православних церков і 427 костьолів [2, с. 312–313]. На середину XIX ст. у “Південно-Західному краї” католики налічували близько 9% жителів регіону, а частка католицьких релігійно-церковних інституцій сягала 5-6 % [1, с. 94–96].

Таким чином, до 40-х років XIX ст. правобережне римо-католицьке духовенство було істотно послаблене, православ'я ж перетворилося на панівне віросповідання в цьому регіоні.

Головне завдання Російської православної церкви в Правобережжі полягало не лише в охороні православного населення від “латинства”, а передусім в опрацюванні іновірного населення регіону, в тому числі й поляків-католиків. Так, згідно зі звітом обер-прокурора Священного Синоду за 1845 р., із католицизму у православ'я в Подільській губернії перейшло 1039 чол., у Київській – 240, Волинській – 132 [13, с. 55]; за 1850 р.: у Подільській губернії перейшло у православ'я 250 католиків, у Київській – 123, Волинській – 84 [14, с. 44]; за 1856 р.: у Подільській – 142, у Київській – 49, Волинській – 46 [15, с. 44–46]. Масове приєднання католиків до православної церкви в західних губерніях (близько 50 тисяч) відбулося в 1864 р., після придушення польського повстання 1863-1864 рр. Воно здійснювалося, спираючись на 108 правило закону від 1768 р., згідно з яким православні могли брати шлюб з особами іновірного віросповідання лише за умови, що останні письмово зобов'язуються виховувати своїх дітей виключно у православної вірі. У грудні 1830 р. це правило змішаних шлюбів було підтверджене спеціальним указом Священного Синоду [12, с. 148]. Варто зауважити, що парафіяльне духовенство не завжди брало на себе такі зобов'язання. Це пояснювалося як певною його халатністю, так й іншими причинами. Подібна ситуація змушувала

Синод і вищу єпархіальну владу постійно нагадувати пастирям про обов'язкове дотримання чинного в Російській імперії законодавства. Так, 7 лютого 1862 р. Волинська духовна консисторія розіслала благочинним відповідний наказ, щоб вони заборонили священникам хрестити дітей від змішаних шлюбів без підписок, які потрібно надсилати до консисторії [12, с. 148]. Для православної церкви проблема змішаних шлюбів мала принципове значення, адже за рахунок дітей, народжених від батьків, що сповідували різні віри, поповнювалися лави офіційного віросповідання. Саме ця обставина сприяла успішнішому втіленню у життя процесу русифікації населення Правобережжя. Особливо багато змішаних шлюбів фіксувалося на Волині [12, с. 149]. Звичайно, траплялися випадки, коли католики в силу різних обставин свідомо переходили у православну віру. Такі факти документально підтверджуються даними, зокрема, Волинської духовної консисторії за 1854 р. [4], 1868 р. [5], 1872 р. [6], 1913 р. [7]. Але все ж це явище було скоріше винятковим, ніж системним.

Окрім опрацювання католиків відбувалося також нищення їх духовної спадщини. Так, за свідченням краєзнавця XIX ст. О. Фотинського, чимало католицьких пам'яток протягом 30-40-х років XIX ст. знищувалося без певної мети, через невігластво, а часом за згоди російських чиновників. Наприклад, заради забави пускалися по воді цілі в'язки старовинних документів із монастирських архівів, спалювалася величезна кількість стародрукованих книг, вилучених, зокрема, із храмів Волинської єпархії [23, с. 197–198; 12, с. 103]. У зв'язку із вже наведеними фактами, привертають увагу й спогади українського історика М. Костомарова, який прямуючи до м. Почаєва 1845 р., відвідав руїни замку королеви Бонни у м. Кременці. Там знаходився православний собор, на подвір'ї якого лежали розбиті католицькі скульптурні зображення ангелів, Божої матері та різних святих [17, с. 326; 12, с. 103]. Зауважимо, що подібні випадки пљондрування католицьких пам'яток мали місце в історії Правобережної України не лише протягом 30–40-х років XIX ст., тобто відразу після придушення польського національно-визвольного повстання 1830–1831 рр. Вони траплялися і надалі, зокрема у 1870-х рр. Так, у с. Калині та с. Залісьцах Кам'янецького повіту Подільської губернії місцевий православний священник Пилип Вишгородський вимагав знищення двох статуй католицьких святих, які стояли на дорогах. Своє бажання він пояснював благочинному таким чином: "... існування цих статуй – велика перепона на шляху знищення полонізму серед парафіян" [11, арк. 3].

Православно-католицькі взаємини в Правобережній Україні були достатньо напруженими й на побутовому рівні. Так, у лютому 1808 р. була порушена справа проти шляхтича Назаркевича із с. Блудова Острозького повіту Волинської губернії, який обляяв панівне віросповідання. Від покарання його врятував поміщик Манаковський, який взяв цього шляхтича на поруки [9, арк. 7–8]. 17 грудня 1864 р. судовий слідчий повідомив Київського губернатора, що у Карабачинське волосне правління у нетверезому стані зайшов польський дворянин Андрій Глінка й у розмові зі старшиною і писарями про польське повстання 1863–1864 рр., на зауваження одного із писарів, що поляків за його збурення варто знищити, висловився таким чином: “Ні, російські сукини сини, дурні; ми вас виріжемо й знищимо православному віру”. На питання чим будете різати, він витягнув із кишені ніж, підняв його уверх і відповів “а ось чим”. За цей вчинок Глінка був переданий до військового суду й тримався під вартою у фортеці [8, арк. 1, 8].

Траплялися випадки, коли і католицьке духовенство відверто зневажало все, що нагадувало про православне віросповідання. У свою ж чергу православні пастирі не втрачали нагоду повідомити про це своє начальство. Так, зокрема, у січні 1894 р. парафіяльний священник м. Ольховця Ушицького повіту Подільської губернії Леонід Беднаровський повідомив благочинному 5-го округу того ж повіту, що 23 січня 1894 р. до нього прийшли селяни с. Новий Гуток і заявили про нахабну поведінку ксьондза м. Вербовця Франциска Галишевського, який при відвідинах місцевих католицьких і православно-католицьких родин непристойно висловлювався про православну віру. Так, у хаті католика Миколи Жеребецького, помітивши на стінах поряд із католицькими іконами православні зображення (ікону Святої Трійці та ін.), ксьондз почав брутально ляяти господаря хати і дозволив собі познущатися над цими святинями, називаючи їх “бовдурами”. В оселі католика Миколи Яндульського ця ж духовна особа, звернувши увагу на ікону православного святителя Миколая, перед якою стояла лампадка, почав брутально висловлюватися про православ’я й вимагав її негайного зняття. Незважаючи на погрози ксьондза застосувати проти господаря хати грубу фізичну силу, той категорично відмовився виконати поставлену вимогу. Тоді священник сам зняв ікону й забрав її з собою. Відвідуючи ж православно-католицькі родини, ксьондз радив їм не хрестити дітей за православним звичаєм. За такі дії у червні 1896 р. його звільнили із посади та відправили у Заславський бернардинський римо-католицький монастир [10, арк. 3–3 зв., 13 зв.].

Таким чином, православно-католицькі взаємини в Правобережжі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. були особливо гострими, незважаючи на окремі прояви міжконфесійної толерантності, й досягнули свого апогею наприкінці XIX – на початку XX ст. Самодержавний режим поставив функціонування римо-католицької церкви в Російській імперії у цілковиту залежність від державного механізму, адже прагнув нейтралізувати впливи цієї конфесії в країні. Своєрідним рубіконом в еволюції православно-католицьких відносин стали реформи 1903–1905 рр., що стосувалися віросповідної сфери. Проголошення свободи зміни конфесій створювало нову ситуацію у міжконфесійних відносинах і сприяло формуванню ґрунту для місіонерського наступу на православ'я. Обмеження привілеїв панівного віросповідання показало його абсолютну неготовність до функціонування в нових умовах місіонерської діяльності, фактично виявило його неспроможність конкурувати з іншими конфесіями, що діяли в Російській імперії.

Список використаних джерел та літератури

1. Bartoszewicz, I. Na Rusi polski stan posiadania. – Kijow, 1912. – 102 s.
2. Бовуа, Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – Київ : Інтел. 1996. – 415 с.
3. Варваринский, М. Из истории воссоединения униатов с православной церковью в конце XVIII века // Волинские епархиальные ведомости. – 1871. – № 7. – С. 187–188.
4. ДАЖО, ф. 1, оп. 14, спр. 57, 14 арк.
5. ДАЖО, ф. 1, оп. 18, спр. 129, 19 арк.
6. ДАЖО, ф. 1, оп. 19, спр. 16, 38 арк.
7. ДАЖО, ф. 1, оп. 43, спр. 1, 214 арк.
8. ДАКО, ф. 2, оп. 179, спр. 1384, 9 арк.
9. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 720, 23 арк.
10. ДАХО, ф. 315, оп. 2, спр. 359, 18 арк.
11. ДАХО, ф. 315, оп. 1 (2 ч.), спр. 9690, 30 арк.
12. Жиллок, С. І. Російська церква на Волині (1793–1917). – Житомир : Видавництво “Журфонд”, 1996. – 173 с.
13. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год. – СПб., 1846. – С. 55.
14. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год. – СПб., 1851. – С. 44.
15. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1856 год. – СПб., 1857. – С. 44–46.
16. К истории воссоединения униатов Брацлавского воеводства во второй половине XVIII ст. // Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – № 5–6. – С. 134–135.

17. Костомаров, Н. Из прожитых на Волыни дней // Киевская Старина. – 1884. – № 8. – С. 326.
18. Костомаров, Н. Последние годы Речи Посполитой. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1886. – 559 с.
19. Коялович, М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен. – СПб., 1873. – 400 с.
20. Крижанівський, О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – В 3-х книгах. – Київ : Либідь, 1994. – Кн. 3. – 334 с.
21. Мученическая кончина Уманского протоиерея Кирилла Зелницкого, пострадавшего от униатов в 1776 году // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 10. – С. 335.
22. Смолій, В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ : Наукова думка, 1978. – 189 с.
23. Экскурсия, О. А. Фотинского по Волынской губернии для описания памятников старины // Киевская Старина. – 1884. – № 71. – С. 197–198.